

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ELMİRA ƏYYUB QIZI ƏLİYEVƏ

TEMATİK PROQRESSIYA VƏ DISKURSUN YARANMASI
(AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİ MATERIALLARI
ƏSASINDA)

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2017

Dissertasiya işi Odlar Yurdu Universitetinin “Pedaqoji və Dillər” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər : Əfqan Əli oğlu Abdullayev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: İlham Mikayıl oğlu Tahirov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Gülçöhrə Baləli qızı Alıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Bakı Slavyan Universiteti Ümumi və rus dilçiliyi kafedrası

Müdafiə “ _____ ” _____ 2017-ci il saat “ _____ ”- da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent:**

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Effektiv kommunikasiya müsahibin düzgün anlamasını təmin edir. Ünsiyyət təcrübəsi olanlar bu prosesin nə qədər mürəkkəb olmasını, onun iştirakçılarının çətinliklərlə, maneələrlə qarşılaşdığını bilirlər. Bu çətinliklər həm subyektiv, həm də obyektiv xarakter daşıyaraq müsahibin şəxsiyyəti, daxili vəziyyəti, ünsiyyət təcrübəsindən asılı olmayaraq bir sıra amillərdən irəli gələ bilər. Bu cür çətinliklər xüsusi maraq kəsb edir, belə ki, onların obyektiv xarakteri, real ünsiyyət situasiyasında diskursiv praktika baxımından hesablanılmasını və öyrənilməsini təmin edir. Mədəni kodun transformasiyası anlamının nəticəsidir. Biliklərin koqnitiv bloklarda reinterpretasiyası zamanı baş verən dekonstruksiyalar yeni obraz üçün stimül yaradır. Diskursa koqnitiv yanaşma diskurs iştirakçılarının koqnitiv bacarıqlarını şərtləndirir.

Mövzunun aktuallığı aşağıdakı amillərlə əsaslandırılı bilər:

1. Son dövrlərdə müasir dilçilikdə tematik proqressiyanın diskursiyaratma imkanlarına artan maraq müxtəlif cümlə növlərinin təmsalında onun (kontekstdə) xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini tələb edir.

2. Yaxın keçmişin mövcud tədqiqat işlərindəki fikir müxtəlifliyini təhlil edib məsələ ilə bağlı yeni ümumi məxrəcə gəlmək lüzumu ortaya çıxarır.

3. İngilis dilini öyrənən tələbələrin diskurs zamanı etdikləri səhvləri ortaya çıxarmaq və aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi hər iki dildə diskurs zamanı çoxcəhətliliyin səbəblərini təhlillər əsasında izləyib araşdırmaq, kontekstdə aşkar olunan müxtəlif, rəngarəng, çevik diskurs strategiyalarının təsnifini və təhlilini vermək, tema sərhədinin təbiətini və semantik sahələrini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Bu münasibətlə tədqiqat işi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyi nəzərdə tutur:

■ Linqvistik ədəbiyyatda diskurs haqda mövcud elmi-nəzəri müddəalara nəzər salmaq;

■ Diskursa koqnitiv yanaşmanı təmin etmək;

■ Deyktik ifadələrin kateqoriyalarının təsnifini vermək;

■ Fərziyyə olaraq diskurs zamanı fasilənin rolunu izləmək;

■ Tema sərhədinin təbiətini və semantik sahələrini aşkar etmək;

■ Mətnə diskursiv yanaşmanı təmin etmək;

■ Diskursda universal konseptin təqdim olunmasında istifadə edilən linqvistik və ritorik vasitələrdən bəhs etmək.

Dissertasiyada müdafiyyə təqdim olunan müddəalar bunlardır:

- Tematik progressiyanın diskurs yaratması zamanı ləğvetmələrə birdən çox cümlənin işləndiyi diskurslarda rast gəlinir, bir çox hallarda bu hadisə dərhal baş verir;

- Hər hansı bir bağlayıcının və ya budaq cümlənin tutum ləğvi səciyyəvi olaraq Temada baş verir.

- Zamanın və modallığın davamlı olması əvvəldə qeyd olunmuş şərti qoruyub saxlayır.

- Müvafiq diskurs strategiyalarından istifadə zamanı deyktik ifadələrin rolu danılmazdır.

- Diskursda universal konseptin təqdim olunmasında istifadə edilən linqvistik və ritorik vasitələrin rolu böyükdür.

- Özündə çevik, maraqlı diskurs performansları ehtiva edən mətn diskurs olma hüququndan məhrumdur. Lakin əksinə, diskurs mətn olma iqtidarındadır.

- Diskursun təşkilində fasilənin rolu böyükdür.

- Müasir dilçilikdə qloballaşan dünyamızda tematik progressiyanın daha yeni, müasir baxış çərçivəsindən tədqiqinə ehtiyac var.

Tədqiqatın obyekti kimi bədii ədəbiyyatdan, qəzet materiallarından, elmi-publisistik öçerklərdən kontekstual cümlələr götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmeti kimi kontekst daxilində müxtəlif diskurs strategiyalarını qeydə almaq, diskursun vahid və spesifik realizasiyası olan mətnin özündə ehtiva etdiyi maraqlı diskurs performanslarının təsvirini vermək, tema sərhədinin təbiətini və semantik sahələrini müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ingilis və Azərbaycan bədii irsindən, müxtəlif vaxtlarda dərc olunmuş qəzet materiallarından, elmi-publisistik öçerklərdən seçilmiş, diskursiv baxımdan təhlil olunmamış cümlələr qismən tədqiqata cəlb edilmişdir. Eyni zamanda, material seçimində müxtəlif cümlə növlərinə, onların koqnitiv təhlilinə kompleks şəkildə yanaşılmışdır.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, alınmış nəticələr gələcəkdə bu sahədə aparılacaq yeni araşdırmalara, diskursun daha ətraflı öyrənilməsinə zəmin yarada, eləcə də bir sıra başqa dillərdə oxşar amillərin təhlili zamanı istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri, hər şeydən əvvəl, öz praktik tətbiqini ingilis dilinin tədrisində tapa bilər. Azərbaycan auditoriyasında diskursun təşkili zamanı baş verən səhvlərin müəyyən edilməsi ingilis dilinin praktik

cəhətdən tədrisinə ciddi köməklik göstərə bilər.

Tədqiqatın materialı və metodu. Tədqiqat işinin uğurlu yerinə yetirilməsi müxtəlif şərtlərlə bağlıdır. Bunlardan ən vacib sayılanlardan biri də materialın düzgün seçilməsidir. Tədqiqat materialı kimi diskursiv təhlilə Tematik Proqressiyanın diskurs yaratma imkanları baxımından əlverişli olan xeyli miqdarda ən tipik cümlələr (kontekst daxilində) cəlb edilmişdir. Təhlilə cəlb olunan cümlələr rəngarəng və çoxcəhətliliyi ilə seçilir.

Tədqiqat işinin yazılmasında nəzəri dilçiliyin ənənəvi metod və üsullarından, xüsusən təsvir, müşahidə, müqayisəli-qarşılaşdırma, tutuşdurma üsul və metodlarından istifadə edilmişdir.

İşin aprobeiası. Dissertasiyanın əsas məzmunu haqqında Odlar Yurdu Universitetinin “Pedaqoji və Dillər” kafedrasının iclaslarında məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları müxtəlif elmi jurnallarda və elmi xəbərlərin toplularında məqalələr və tezislər şəklində çap olunmuşdur.

Tədqiqat işində 205 adda elmi ədəbiyyat və məqalələrdən, 10 adda bədii ədəbiyyat, oçerk və qəzet materiallarından istifadə olunmuşdur. Onlar Azərbaycan, Türk, Rus, İngilis, Fransız, Alman dillərini əhatə edir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqatın məqsədi, mövzunun aktuallığı, tədqiqatın predmeti və obyektini qarşıya qoyulur, elmi yeniliyin nədən ibarət olmasından, işin nə dərəcədə təcürbi əhəmiyyətə malik olmasından, struktur və həcmdən söhbət açılır.

Dissertasiyanın “**Filoloji səviyyədə diskurs məsələsinə dair**” adlanan birinci fəslində filoloji səviyyədə diskurs məsələsi nəzərdən keçirilir. Birinci fəslin birinci bölməsində linqvistik ədəbiyyatda diskurs haqda mövcud elmi-nəzəri müddəalar haqqında məlumat verilir.

Birinci fəslin ikinci bölməsində diskursiv – koqnitiv paradigmadan söhbət açılır.

Birinci fəslin üçüncü bölməsində deyktik ifadələrin kateqoriyaları təsnif edilir, müxtəlif diskurs strategiyalarından bəhs edilir. Sonda nəticə verilir.

Diskurs – filoloji ədəbiyyatda geniş yayılmış termin kimi (frans. discours, lat. dis-curare – ora-bura, müxtəlif tərəflərə qaçmaq) fransız dilində ənənəvi olaraq “mühakimə”, “fikir yürütmə” mənalarında işlədilib. 50-ci illərdə E.Benvenist deyim nəzəriyyəsini hazırlayaraq

diskursu nitqin xarakteristikası kimi müəyyənləşdirir: “Birincinin müəyyən şəkildə ikinciyə təsir etmək cəhdi”. Yaxud İ.Derrida diskursu yazan və oxuyanların təcrübəsində canlı dərk olunmuş mətn təsəvvürü” adlandırır. Z.Herrisə görə, diskurs verbal kommunikasiyada mətn, qrammatik formaların, bir-birinin dalınca sıralanmış frazaların ardıcılığıdır. T.A.Van Deykə görə, diskurs “kommunikativ hadisədir”¹. Mətnin yaranma prosesinin bütövlükdə nitq fəaliyyətinin başa düşülməsində əsas olması fikri dilçilər tərəfindən birmənalı olaraq qəbul olunmuşdur. Bunun da, əlbəttə, müəyyən əsası vardır. Nitqin daxili mexanizminin təsviri və danışanın nə etməsini, nitq zamanı hansı strategiyadan istifadə etməsini adekvat başa düşmək üçün nitqin yaranma mexanizminin həmin aspektlərini müasir elm terminologiyasında koqnitiv adlandırmaq olar. Bu yanaşma çərçivəsində həm fəlsəfə, məntiq, psixologiya və linqvistikanın problemlərinin, həm də dil və təfəkkürün münasibətlərinin oriyentasiya dəyişməsi baş verir.

Beləliklə, idrakın və nitqin qarşılıqlı əlaqəsinə aid olan əsas koqnitiv problem, subyektiv olan, hələ sözlərlə tərtib olunmamış və yalnız fikrin subyektinə aydın olan mənanın sözlə tərtib edilmiş və mətndə formulə edilən və hər bir dinləyici üçün aydın olan mənalara sisteminə keçmək problemindən ibarətdir. Bu mənadan mənaya keçid problemi isə məhz mətn anlamının formalaşdırılmasının mərkəzi problemi-dir.

XX əsrin sonları və XXI əsrin ilk onilliyində dilçiliyin inkişaf tendensiyası onun yeni-yeni sahələrinin meydana gəlməsi ilə də xarakterizə olunur. Bu sahələr dünya dilçiliyində yeni təfəkkür tərzii, yeni baxışlar formalaşdırır.

Dil xüsusi mənada fəaliyyət növü kimi öyrənilir, bir obyekt kimi isə insanın nitq fəaliyyəti əsas və kifayət qədər ümumi formada götürülür. Bir qayda olaraq, obyekt kimi nitq fəaliyyətinin elə bir hissəsi nəzərdə tutulur ki, o, bilavasitə nitqin verballaşma aktına və danışanın dil məqsədinin-intensiyasının reallaşdırılmasına aiddir. Bizim diqqətimiz isə nitqin yaranmasının əsas mərhələsini həyata keçirən mexanizm üzərində cəmləşir ki, bu da nitqin meydana çıxması mərhələsidir. Məqsədimiz, hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir ki, bu sahədə görülən işləri yekunlaşdıraraq, həmçinin hansı problemin bu gün daha aktual olmasını aydın və dürüst formalaşdırıb meydana çıxaraq. Dilçilik elminin inkişafının müasir mərhələsi üçün öz əhəmiyyətinə görə

¹ Ван Дейк Т.А. Язык, познания, коммуникация. М: 1989, с.200 -201.

məhz mətnin yaranması problemi ön plana çəkilir.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilər dil faktlarını tam və hərtərəfli mənimsəmək üçün linqvistikanın ənənəvi prinsipləri çərçivəsindən çıxaraq insan beynində biliklərin təşkili və lazım gələrsə onu oradan götürməklə bağlı psixi prosesləri, fərdin linqvopsixoloji aləminin öyrənilməsi ilə üzləşirlər. Aydınır ki, insan beynində informasiyanın saxlanması və ondan istifadə edilməsi probleminin işıqlandırılması müəyyən izahat tələb edir.

C.Lakoff müasir linqvistikanın əsas məsələsi kimi danışanın necə danışı bəldiyini öyrənməyi irəli sürür.¹ Danışmaq və bilməyin necə əldə edilməsini öyrənmək üçün insan məlumatların maksimum mürəkkəb məcmusuna sahib olmalıdır: bacarma, təcrübə, hərəkətin strategiya və sxemi əvvəllər qrammatika və lüğətlə təsvir olunmuşdur. Müasir tədqiqatçılar göstərmişlər ki, hər bir nitq aktı arxasında dayanan biliklər sistemi mürəkkəbdir, bu da danışıq zamanı istifadə olunur, yəni nitq söyləməndə aktivləşir.

Koqnitiv yanaşmaya görə, nitqin yaranmasına təfəkkür prosesi kimi baxılır, eyni zamanda, bu da koqnitiv və dil strukturlarını onların daim birgə fəaliyyətində və çulğalaşmasında nəzərdən keçirir. Hər bir nitq aktında məcburi istifadə olunan və bu aktların həyata keçirilməsi üçün mütləq olan substrat problemi və bu biliklərin təşkili forması, dilin nitq fəaliyyətində operativ vahidləri problem kimi məsələlər hələ təsvir olunan məsələlər siyahısına daxil edilməmişdir.

Nitq törəməsi termini altında biz nitq fəaliyyətini nəzərdə tuturuq, bu da nitqin səslənməyə başlaması və ya kağız üzərində müəyyən söyləmin əks olunmasıdır. Məhz bu terminin belə anlaşılması bizi belə bir suala da cavab verməyə vadar edir ki, bu prosesdə biz nəyi görürük – cümlədən necə istifadə etməli? O zaman belə bir suala da cavab axtarmalıyıq ki, cümlə danışana hansı formada təqdim edilməlidir? Bu sualın qoyuluşu generativ qrammatika ilə bağlıdır.

Daxili leksikon (danışanın yaddaşının dəyişməyən hissəsi) nitq fəaliyyətinin vacib komponenti kimi deyil, onun təmin olunması sistemi kimi öyrənilir².

Transformasion qrammatikanın əsaslarının tənqidi təhlili keçmiş Sovet linqvistikası üçün də əhəmiyyətli rol oynamışdır, bu dilçilik də nitq

¹ Лакофф Дж. //НЗЛ, вып.Х Лингвистическая семантика. М., 1981, вып.ХХІІІ стр.331-343

² Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: 2008 s.20

fəaliyyətinin təhlili sahəsində böyük əhəmiyyətə malikdir” - deyərək C.Lakoff qeyd etmişdir. Tərəfçisi qrammatikaya yanaşmada ardıcıl transformasiya haqqında ideya (bunun da cümlənin yaranmasında rolu vardır) öz mənasını tam itirməmiş, əslində isə bu Sovet psixologiyasında T. Nikolayevanın irəli sürdüyü kod keçidləri ideyasına yaxındır və ondan tənqidi istifadə etməklə bəzi görünən proseslər izah oluna bilər.

Bu tərif arxasında dayanan məntiqi mühakimələrin zəncirini bərpa edərək belə bir paradoksal fikrə gəlirik ki, generativ qrammatika, baxmayaraq ki, danışan, dinləyən üçün modeldir, eyni zamanda, həm də onun biliklərinin məcmusudur. Belə ki, onun fikrincə, “insan dilə aid biliklərə yiyələnərək, özündə qaydalar sistemini saxlayır ki, bu qaydalar xüsusi yolla yaranan səs və mənadır. Dili sistem şəklində salan linqvistik faktik olaraq, insanda olan bu qaydaların bəzi fərziyyəsinə təklif edir¹. O zaman qrammatika insan beynində dil biliyi şəklində ontoloji təcəssüm edən vəziyyət təsvirini yadır.

Əslində generativ qrammatika bu suala özü cavab verir: nitq prosesində danışan müərrəd qaydaların hər hansı sistemindən istifadə edir, nəzərdə tutulur ki, bu cür qrammatik strukturların aşkar edilməsi fikri xarakter daşıyır və dili bilmə prosesi bu cür biliklərin aktuallaşmasından ibarətdir.

Amma dilin, fikrin başa düşülməsi ideyası ciddi tənqiddə səbəb oldu və insanın dil bilmə qabiliyyəti haqqında yeni konsepsiya irəli sürüldü, göstərildi ki, qrammatika nitqə qədər insana özünün bütöv formasında verilməyib, o, həmişə nitq vaxtı yaranıb, həmişə təzələnilib, insanların interaksiyası və mətndə formalaşılıb. J.Fodor yazmışdır:”Əlbəttə, müəyyən mənada demək olar ki, dil sistemi nitqin tərkibindədir². Məhz nitqə bu dildə danışanın hər biri ünsiyyət prosesində sahib olur, ana dilinin əsasını mənimsəmiş uşaq, yaxud xarici dil əhatəsinə düşmüş yaşlı adam da”.

Seçilmiş nöqtəyi-nəzər bizi məcbur edir ki, insanın yalnız necə danışmasını deyil, onun bu zaman hansı biliklərə yiyələnməsinə və bu biliklərdən necə istifadə etməsinə aydınlaşdıraraq, həmçinin belə bir suala cavab verməyə borclu yuq ki, danışan müəyyənləşdirdiyi dəlil və sübutların məzmununu necə seçir? Biz bu seçmə altında insanın istədiyi fikri dil şəklində formalaşdırmasına, ifadə etməsinə hazırlığını başa düşürük. Bütün törətmə prosesini daha tam əks etdirmək üçün dilin təsirini fikri, yaxud

¹ Halliday M. A.K. Categories of the theory of grammar|word, 1961, №17 s.37.

² Fodor J.D. Constraints on gaps is the parse a significant influence. Explanations for language universals. N.Y., Amsterdam: Mouton, 1984, s.145 .

xəbər verilənin verballaşmasını bütün mərhələlərdə izləmək lazım gəlir.

Dildə ifadə olunan fikrin qlobal obrazı dil ifadəsinin üsul və stereotiplərinə uyğun olaraq, üzvləşməli və xətti nəql imkanlarına maksimum yaxınlaşdırılmalıdır. Meydana gələn semantik çalarlar dil strukturları və dil vahidləri ilə əlaqələndirilməli, onların ümumi məcmusu müəyyən nümunə və ya sxemlə yekunlaşdırılmalıdır. Məzmunun dil forması ilə bu cür yaxınlaşdırılması ona görə asanlaşır ki, dünyanın və onun müəyyən fraqmentinin qavranılmasında, həmçinin stereotiplər, yaxud sxemlər fəaliyyət göstərib: xəbər aid olan insanın əvvəlki təcrübəsinə baxışla dərk olunmuşdur. Fikirlə söz arasında daha bir nitq – fikir prosesi vardır ki, bu da insan təcrübəsinin təsnifatı və onun özünün xüsusi siniflərinin çatdırılması ilə bağlıdır. Bu təcrübənin kateqoriallaşması ilə bizim üçün vacib olan fikirdə olanın nəzərdə tutulmuş mətnə aid edilməsi, bu solumda da, adətən, həmin təcrübənin fraqmentinin təsviri ilə verilir. Bu zaman koqnitiv struktur nitqlə uzlaşır. Göstərilən koqnitiv strukturlar bu gün freym, yaxud ssenari adı altında təsvir olunur. Nəzərdə tutulur ki, nitq söyləmi altında insan fikrən məlum (xəbər veriləni) xahiş, yaxud informasiya sorğusu şəklində, nağıl yaxud təlimat və s. şəklində məlum stereotip məxrəcəinə salır. Burada koqnitiv strukturlar, birlik kimi freymlərdən söhbət gedəcək, bu da fikirlə söyləm arasında bir körpünü xatırladır. İnsan xüsusi orqanizm kimi, bioloji, fiziki, fizioloji, psixoloji və s.-nin cəmi kimi, bu əlamətləri özündə cəmləşdirən varlıq kimi meydana çıxır. O həm də ictimai varlıqdır, bu isə sıx şəkildə solumla bağlıdır. O, bu çərçivədə öz xalqı ilə, sivilizasiyası ilə, müəyyən sosial qruplarla birgə yaşayır və həmçinin həmin dillə, yaxud dillərlə ünsiyyət qurur, onlardan da öz sosial mövqeyini yerinə yetirmək üçün istifadə edir. Nəhayət, insanın tədqiqinin üçüncü planı onun unikal konkret şəxsiyyətini anlamaqla bağlıdır. Bu da onun fərdiliyinin heterogen xüsusiyyəti ilə təkrarolunmaz münasibətdədir. İnsana göstərilən diferensial – fərqli yanaşma insan amilinin tədqiqində əsas xətləri ayırmağa kömək edir. Başqa sözlə, təsvir olunan fərqlənməni apararaq, biz o problemləri, hətta problemlər seriyasını daha artıq bir formaya salmalıyıq. Bunlar da həyata keçirilən diferensiasiya ilə bağlıdır. Nitq fəaliyyətinin və onun mexanizmlərinin öyrənilməsi məhz tədqiqatların elə istiqamətləri ilə bağlıdır ki, onda da danışan adam nitq fəaliyyətini idarə edən və bunun üçün müəyyən strategiya hasil edən kimi, həmçinin operativ sistemlər qaydası kimi araşdırılır. İnsan amilinin dildə tədqiqi, hər şeydən əvvəl, nitq törətmə prosesinin təhlili ilə bağlanmalıdır. İnsanın dilə və ondan istifadəyə təsiri bilavasitə düzgün və birbaşadır. Adam danışır ki, başqasına nəsə desin, ondan nəyisə və s. xahiş etsin. Bu

zaman nitq fəaliyyəti həmişə məqsədyönlü olur. Dil bizim hər birimizin həyatında istənilən sahədə mühüm rol oynayır. İnkişafımız, iqtisadiyyatımız, ailədə, cəmiyyətdə, siyasi, elmi və ümumiyyətlə, gündəlik fəaliyyətimiz dillə bağlıdır. Oxuyuruq, yazırıq, zəng edirik, cavab veririk, görüş təyin edirik, əhvalat danışırıq, bütün bunlar, habelə alış-veriş, uzaq-yaxın dostlar və qohumlarla əlaqələrimiz dillə mümkündür. Yəni dil səsləndirilməlidir, səsle verilən məlumat eşidilməlidir və qavranılaraq dərk edilməlidir. Yalnız belə olduqda dil səriştəsi, dil bilikləri (kompetens) həyata keçir (performance), yəni ünsiyyət baş tutur. Dilin ünsiyyət vasitəsi olması onun sistemliliyindən irəli gəlir. Pajeyə görə, struktura xas olan üç əlamət dildə də özünü göstərir: 1) bütövlük, 2) transformasiya və 3) özünüidarə. İnsanlar danışdıqca sözlərə mənə verir, sözlər ayrılıqda mənə kəsb etmir. Danışdıqca sözlərə mənə çalarları verilir ki, bu, dilin inkişafına və bu da öz növbəsində danışığın və nitqin inkişafına gətirib çıxarır. Beləliklə, məlumatın əsas və yeni məzmunu remadır. Rema cümlənin kommunikativ mərkəzidir. Cümlənin reması məlum olmayanın ifadəsidir, nüvəsidir, əsas məlumat burada mərkəzləşir. Tema və rema üzrə üzvlənməyə aktual üzvlənmə deyilir. Məhz danışan üçün bu cür üzvlənmə zəruri və əhəmiyyətlidir. L.Çernyakovskayaya görə, mətnə kommunikativ fəaliyyət zamanı ötürülən üç informasiya tipi (koqnitiv, dil və kommunikativ) mövcuddur. 1. Koqnitiv informasiya - insanın psixi fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında biliyidir. Koqnitiv informasiya, ilk öncə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o, mətn ötürücüsünün təsirindən azaddır. Dil informasiyası - dünya haqqında dil vahidlərindəki informasiyadır. Mətn statik vahid deyil, sərhədləri müvafiq kommunikativ məqamla təyin olunan hərəkətli kommunikativ vahid kimi özünü bürüzə verir. Q.Kalşanskiy mətni məhz bu baxımdan nəzərdən keçirir: 2. Hal-hazırda bu faktı etiraf etmək zəruridir ki, həm real funksiyada, həm də dilçilik tədqiqatında başlanğıc nöqtə kommunikasiya aktı zamanı nisbətən bitmiş ünsiyyət kəsiyi, ünsiyyətin koqnitiv, informasiya, psixoloji və sosial yükünü daşıyan və müəyyən qaydalara uyğun strukturlanmış və təşkilatlanmış bir vahid kimi çıxış edən dilin vahididir. Bu, vahid mətnidir. 3. U.Ceyf qeyd edir ki, “dil informasiyanın danışanın təfəkküründən qulaq asanın təfəkkürünə ötürülməsini təmin edir və bu informasiya hər biri mürəkkəb konfigurasiyalar yaradan semantik vahidlərdən ibarət cümlələrdə təşkil olunan bir anlam kimi baxıla bilər.

Tema həm danışanın, həm də qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır. Bu ümumi bilik olmasa, prinsip etibarilə informasiya ötürmək nöqtəyi-

nəzərindən irəli addım atmaq mümkün olmaz. Məhz belə ümumi bilik fikrin gələcək inkişafının əsasında durur və onu hazırlayır.

Müasir dilçilikdə faktların təhlil strategiyası diskurs-təhlil haqda tədqimatlarla müəyyən edilir. Diskurs termini müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif cür dəyərləndirilə bilər, bununla yanaşı, ümumilikdə diskurs anlayışı altında mətnlər qrupu nəzərdə tutulur. Məsələn, bir mövzu üzrə mətnlərin üst-üstə düşməsi (совокупность) diskurs kimi qiymətləndirilir. Diskurs zaman-məkan ahənginə malikdir. Məkanın parametrləri ən geniş mənada dil, mədəniyyət kimi faktorlarla birləşərək tək, vahid əraziyə münasibət bildirir. Biliklər konseptual, sintez şəklində, müqayisəli və yaddaşda saxlamaq və sonrakı istifadə üçün representasiya edilir.

Elmi diskurs alimlərin əsas aləti kimi diskursun institusional tipinə aid edilir və M.Fuko tərəfindən irəli sürülmüşdür. M. Fuko diskursun kommunikativ yenilik kimi, əsas ümumi cəhətlərini müzakirə edərək göstərir ki, bu ümumilik formasiya qaydaları, diskursiv faktların qəbulu qaydaları ilə təchiz olunur, verilən diskursun daxilində şərtlilik prinsipi (принцип обусловленности) söyləmin müəyyən sayını ya qəbul edir, ya da kənarlaşdırır: məhz belə konseptual sistemləşdirmələr söyləmlərdə zəncirvari şəkildə, obyektlərin qrup və təşkili halında diskurslar sayəsində daha geniş əhatəyə malik olur.

Diskursun linqvokulturoloji aspekti vacib sayılır. Zaman, məkan, mədəniyyət kimi anlayışların prizmasından diskursun müəyyənləşdirilməsi tədqiqatçını mədəniyyəti dil anlamının əsas vasitəsi kimi oriyentasiya edir. Əgər koqnitiv dilçilik baxımından yanaşsaq, model üzrə dil faktlarının təhlili, informasiyanın hazırlanması və ötürülməsi dilçilikdə həmişə aktual olmuşdur. Bu məsələ ilə əlaqədar azərbaycanlı dilçilər Ə.Xəlilov, K.Abdullayev, Ə.Abdullayev və digərlərinin xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Qeyd etməliyik ki, aktualizatorun əksinə olaraq deaktualizator kimi təqdim etdiyimiz termin aktuallaşdırmanın əksinə, aktuallaşdırmağa xidmət göstərən vasitədir. Bu tipli deaktualizatorlar cümlədə aktual üzvlənmənin, yəni temanın ayrılmasına xidmət edir. Hər hansı bir üzv, hər bir formal-qrammatik vasitə diqqəti temanın üzərinə çəkirsə, o zaman rema da təbii şəkildə ayrılır. Deaktualizator kimi özünü göstərən elementlər sırasında, ilk növbədə, kontekst (mətn) qurulmasına xidmət edən çox vacib deyktik elementləri göstərmək mümkündür.

Deməli, deyktik - əvəzləklə ifadə olunmuş elementdir. Buna görə də böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edərək, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir. Bütün bu keyfiyyətlərinə görə,

tematik progressiyanın diskurs yaratma imkanları baxımından rolu danılmazdır.

Alman və ingilis dillərində müəyyənlik artikli kimi ayrılan artikkelər cümlənin məlum hissəsinə, yəni temasına, qeyri-müəyyənlik artikkelər kimi ayrılan artikkelər isə cümlənin yeni hissəsinə, yəni remasına işarə edirlər.

Deyksiz sahəsində bir çox tədqiqatçıların adlarını çəkmək olar. Bunlardan Lyons (səh. 85-97), Fillmore (səh. 69-94), Levinson (səh. 54-96) və başqa tədqiqatçıların adlarını çəkmək olar. Deyktik təqdimatlar diskursiv prosesdə böyük rol oynayır. C. Fillmore və S. Levinson deyksiz kateqoriyasının təbiətini personal, temporal, spatial, sosial və diskursiv perspektivlər baxımından qruplaşdırmışdır. Fillmoreun baxışları Lyonun fikirləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Fillmore deyktik ifadələri “deictic” və “non-deictic” kimi iki sinfə ayırır. Levinson fəlsəfi və deskriptiv cəhətdən ümumiləşmələr aparmışdır. Son onillikdə diskurs mövzusu xeyli mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar bizə bunu deməyə əsas verir ki, diskurs sırf sosial fenomendir¹.

Belə ki, müəllifin fikrincə, bizim hesablaşacağımız yeganə reallıq qurulmuş diskurslardakı reallıqdır. Bu da cəmiyyəti yaradan insanlar arasında dəyişilə və paylaşıla bilən mətnlərdir. Bu hüduzsuzluğun yaranmasına kömək verən insan oğlunun ünsiyyətini mən diskurs adlandırırım (Teubert, s.2).

Qeyd edək ki, sosial situasiya ilə diskurs arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Elə birbaşa təsir də yoxdur. Yalnız koqnitiv fenomen koqnitiv prosesə birbaşa təsir edə bilər.

Biz diskurs qurmaq üçün koqnitiv biliklərimizi aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- Göndərici diskursda anlam və interpretasiya üçün müəyyən linqvistik və ritorik vasitələri cəlb edir;
- Qəbuledici diskursun təşkili prosesində yeni biliklərdən istifadə edir.

Deyksiz praqmatikada, semantikada vacib sahə sayılır. Dilçilikdə deyksiz sözlərə və ifadələrə istinad edir. Bu, bəzi sözlərin xüsusi funksiyasıdır ki, onların denotatları bir diskursdan digərinə dəyişir. Bühler, Levinson kimi dilçilər iki növ deyktik kateqoriyanın adını qeyd edirlər: sosial deyksiz və diskurs deyksisi.

Deixis yunan mənşəli söz olub, “nümayiş, istinad, display” mənasını

¹ Fillmore, Charles J. Lectures on deixis. CSLI Publications (reprinted 1997)1971.p.99

ifadə edir. Deyksis səslənmə zamanı müəyyən söz və ifadələrin mənalarının anlaşılmasına istinad edən fenomendir. Eyni zamanda, kontekstual informasiya tələb edir. Hər hansı mənənin əhatə olunmasında kontekstual informasiya tələb edən söz və ifadələr deyktik adlanır.

Deyktik sözlərə ən bariz nümunə əvəzlilklərdir. Məsələn, əgər kimsə “you” və “me” əvəzlilklərini çərçivədən kənarında səsləndirsə, digərləri bu əvəzlilklərin kimə istinad olunduğunu bilməyəcəkdir. Amma biz kontekstin əvvəlində “Jane” və ya “Mr.Smith” adlarını qeyd etmiş olsaq, dərhal hansı şəxslərə müraciət edildiyi aydınlaşacaqdır. Danışan elə bir əvəzlilik seçməlidir ki, həmin əvəzlilik sosial cəhətdən qəbul edilsin. Belə ki, bu əvəzlilik ətrafında olan insanlarla münasibətdə şəxsin sosial statusunu simvolizə edir. Deyktik ifadələr söz və ya fraza şəklində vaxta, danışanın yerləşdiyi məkan və ya situasiyaya aid olur. Məsələn: this, that, those, these, now, then. İngilis deyksisi şəxs əvəzlilkləri, işarə əvəzlilkləri və zamanla ifadə olunur.

Beləliklə, “I”, “you”, “he” və “she” deyktik ifadələrdir. Şəxs, yiyəlik və qayıdış əvəzlilkləri təkcə siyasi diskursda deyil, şəxsin deyktik təqdimatında, həmçinin media diskursunda da mərkəzi nöqtədir.

M.Talbot media diskursunun xarakterik əlamətinin janr hibridləşməsi olduğuna diqqəti çəkir. A.Fetzer “siyasi media diskursu” kimi hibridləşmə növündən bəhs edir¹.

Göründüyü kimi, şəxs və yiyəlik əvəzlilkləri “I”, “he”, “we” və “my” şəxsi təqdim edirlər və “tabloid”lərdir. İşarə əvəzlilkləri də deyktik hesab olunur.

Deyktik ifadələr ənənəvi olaraq üç yerə ayrılır: person, place, time (şəxs, məkan, zaman). Fillmor bu kateqoriyaları deyksisin “əsas qrammatikləşmiş tipləri” (major grammaticalized types) adlandırır.

Deyktik sistemin təşkilində bəzi ifadələr vardır ki, fundamental əhəmiyyətə malikdir: This, that → here, there. I wish to live in this city. Here is where he will place the statue.

She was walking over there.

Burada “here” danışanın yerləşdiyi regionu, “there” isə danışandan kənarında olan distal regionu nəzərdə tutur.

Növbəti hədəfimiz “temporal və ya zaman deyksisidir”. Buraya “now”, “then”, “soon” daxildir.

“Now” sözü ilə müqayisədə distal ifadə olan “then” həm keçmiş,

¹ Məmmədov Azad. Person and Media Discourse. Bakı Beynəlxalq Humanitar Forum. “Postmodern Dövrədə Milli Özünüdərk” bölməsinin materialları. ADU, Bakı, 31 oktyabr – 1 noyabr, 2013. s.45-59.

həm də gələcək zamanda işlədilir.

Do you mean yesterday night? I was at the restaurant with my family then meeting at 7 p.m. on Saturday? Okay, I'll meet you there then. Qeyd edək ki, “last”, “next” sözləri distant xarakterə malikdir.

Aktualizatorlar və deaktualizatorlar prinsip etibarilə işləm məqamları zamanı cümlənin tema-remə üzvlənməsinin göstəriciləri ola bilər. Bununla belə, Azərbaycan dilində bu göstəricilər sabit şəkildə işlənmir, onların təzahürləri daimi deyildir, müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərdən asılıdır, fakültativdir¹.

“Müasir dilçilikdə tematik proqressiyanın diskurs yaratma imkanları” adlanan ikinci fəsil üç bölmə ilə səciyyələnir. Birinci bölmədə tema sərhədinin təbiəti və semantik sahələri tədqiq edilir.

İkinci fəslin ikinci bölməsində mətn daxilində baş verən diskursiv performanslar ön plana çəkilir. İkinci fəslin üçüncü bölməsində diskursda universal konseptin təqdim olunmasında istifadə edilən linqvistik və ritorik vasitələrdən bəhs edilir. Onların diskursda iştirak potensialından danışılır.

Tematik proqressiya (TP) probleminin tədqiqində növbəti mərhələ onun daha çox mətn sferasına daxil edilməsi ilə əlaqədardır. Bununla bağlı olaraq son illərdə TP-nin mətnlə bağlı aspektləri (mətnin mənə təşkili, onun struktur – cümlələr arasında bağlılığı, əlaqə, münasibət, rabitə və s.) nəzərdən keçirilmişdir. Lakin bu sahədə tədqiqat aparmış alimlərin bir çoxunun, məsələn, nə Halidəyin, hətta Frayzın da müraciət etmədiyi bir mövzunun, yəni budaq cümlənin üzərindən Temanın imkanlarının araşdırılması məsələsinin hələ də tədqiq olunmamış aspektləri qalmaqdadır. Bununla əlaqədar Temanın formal kateqoriya olmaqdan daha çox semantik xarakterli olması fikrini irəli sürərək göstərdi ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci cümlənin temasının işlənmə dairəsi ikinci cümləyə doğru genişlənə bilər.

Burada geniş tema sərhədinin təbiəti və işlənmə tezliyinə dair empirik tədqiqat bu fərziyyəni izah etməkdə köməyimizə gəlir.

Bundan sonra ləğvetmə məsələsi gəlir. Matizen növbəti müddəanı sübut etmək üçün Frayzdan və Tompsondan sitat gətirir. Əgər o, ritorik olaraq dominant cümlədə işlənersə, budaq cümlənin məlum tematik elementi, yaxud mürəkkəb cümlənin tematik budaq cümləsi “Ləğv olunana” qədər öz semantik sahəsini işlənməmiş olduğu qrammatik, vahid sərhədindən xaricdə də genişləndirməyə meyillidir.

Bu müddəa aşağıdakı sualı doğurur:

¹ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, 1999, s. 217

Hər hansı bir vəziyyət strukturu (qeyd olunmuş Tema) qeyri-başlanğıc vasitəsilə ləğv oluna bilərmi? Məsələn, yuxarıda göstərilmiş “Jim” bioqrafiyasından götürülmüş hissə ilə aşağıda verilmiş IV seqmentin modifikasiyası uyğunlaşdırıla bilərmi?

[3] While there he began working as music director at WONO FM.

[4] He then taught high school after that, was music director at WCRB FM.

Yuxarıdakı sualları manual təhlil əsasında cavablandırmaq olar.

Suallar dərəcələrinə görə 2 aspektdən dəyərləndirilə bilər: a) Tematik sahənin genişliyi cümlələrin sayı ilə ölçülür və b) ümumi materialda geniş Tema sahəsinin işlənmə tezliyi.

Növbəti sual aşağıdakı kimi səslənə bilər:

Qeyd olunmuş Temalar mətn seqment sərhədləri ilə nə dərəcədə eyni vaxtda işlənə bilər?

Burada yaranmış problemlərdən biri bu cür sərhədlərin qeyd olunmuş temalarını təyin etmək üçün fərqlənən meyarlardan istifadə etməkdir. Öz tədqiqatımızda orfoqrafik abzas sərhədlərindən istifadə etməyi və qeyd olunmuş Temaların mətn seqmenti sərhədləri ilə birgə işlənməsinə dair fərziyyəni araşdırmağı təklif edirik.

Bu fikir belə bir konservativ ehtimal üzərində irəli sürülür ki, bütün mətn seqment sərhədləri abzas sərhədləri ola bilməsə də, əksər hallarda abzas sərhədləri mətn seqment sərhədləri kimi çıxış edə bilər.

Qeyd olunmuş Temalar cümlənin əvvəlində işləndiyi halda 3 növ müxtəlif hadisə özünü büruzə verir:

Yer bağlayıcıları.

Vasitəsiz məqsəd budaq cümlələri

“Əgər” (şərt) budaq cümlələri.

Yuxarıda göstərilmiş materiala əsasən, (i) və (ii) vahidləri ön bağlayıcılarının müxtəlif növləridir və tekstual, fərdlərarası bağlayıcıları özündə ehtiva etmir, yalnız Halideyin vəziyyət bağlayıcıları adlandırdığı “ideyaya əsaslanan” bağlayıcıları birləşdirir. Halideyin “yer bağlayıcıları” termini yer və zaman göstəricilərini əhatə edir. Bu vahidləri daha asan tapmaq üçün yalnız yer bağlayıcılarını seçmişik – in, at, by, ago, then, here, now.

Eyni səbəbdən də (ii) vahid üçün yalnız “in order to” sintaqmi ilə işlənən cümlələri, (iii) vahid üçün isə “if”-lə işlənən bütün cümlələri nəzərə almışıq.

(i) vahidə nəzər salsaq, yer bağlayıcıları aşağıdakı bir və ya birdən daha artıq element vasitəsilə ləğv olunmayana qədər hədd **vəzifəsini**

daşıyır:

1. Digər Yer bağlayıcıları.
2. Birləşdirici, yaxud modal bağlayıcı.
3. Bağlayıcının təsir etdiyi mətn seqmentinin hermetizasiya olunması
4. Feil zamanının dəyişməsi (yalnız zaman bağlayıcıları üçün)

Temanın yerləşdirilməsi heç də hər zaman bağlayıcının növündən asılı olmur və bağlayıcının görünüşü geniş diskurs sahəsinin göstəricisinə çevrilmir. Bu fikir Dauninqin (8, 133) müddəasına ziddir: “Zaman göstəricisi cümlənin sonunda işlənərsə, o, ümumiyyətlə, sahə yaratmır”. Bununla belə, hətta Dauninqin öz müddəasını sübut etmək üçün gətirdiyi nümunə də zidd fikir irəli sürür.

[1] The extension of Roman power began in the fifth century BC.

[2] Untill that time they had waged war and generally unsuccessfully with the Etruscans.

Belə görünür ki, “untill that time” ifadəsinin [2] cümlədə yaratdığı ləğvətmə olmasaydı, “in the fifth century BC” ifadəsinin təsiri [2] cümləyə qədər yayıla bilərdi, lakin feilin (had waged) keçmiş bitmiş zamanda işlənməsi də ləğvedici təsirə malikdir və bu fakt cümlənin şərhində belə bir müəmmalı vəziyyət yaradır ki, Etruskanlarla aparılan müharibənin V əsrdə, yoxsa daha əvvəl baş verməsi müəyyənləşməmiş qalır. Cümlənin sonunda işlənən bağlayıcıların, adətən, ləğv olunması faktı Dauninqi belə bir səhv nəticəyə gəlməyə vadar etmişdir ki, cümlənin sonu öz-özlüyündə ləğvətməyə təsir edir.

Bu zaman aşağıdakı faktlara bir o qədər əhəmiyyət verilməmişdir: (i) Cümlənin əvvəlində işlənən bağlayıcılar adətən ləğv olunur; (ii) cümlənin sonunda işlənən bağlayıcılardan heç də hamısı dərhal ləğv olunmur.

Cari materialdan gəldiyimiz nəticə bundan ibarətdir ki, Tema əvvəlki bağlayıcıların sahəsinin ləğv olunmasından asılı deyildir. Bununla belə, bu sahədə bağlılıqdır, məcburiyyət deyil. Məs: “In the 1920s in America” mətnindən götürülmüş yuxarıdakı parçada olduğu kimi, bağlayıcılar Remada da ləvğ oluna bilər.

Tədqiqatın əvvəlində verilmiş suallara qayıtsaq, yuxarıdakı nümunələrə əsasən cari tədqiqatın müddəalarından belə görünür ki:

R ritorik vəziyyət bağlayıcıları mövqə baxımından yerli xarakter daşıyır, lakin rematik budaq cümlələri buna meyillidir.

Tematik və Rematik vəziyyət bağlayıcıları və tematik budaq cümlələr, adətən, yerli xarakter daşıyır, lakin bəzi hallarda bu, daha uzun müddət davam edir.

Hər hansı bir bağlayıcının və ya budaq cümlənin tutum ləğvi ya

Temada, ya da Remada baş verir, lakin səciyyəvi olaraq, Remada həyata keçir.

Burada müxtəlif qeyd olunmuş Tema növləri ilə diskurs quruluşu arasındakı əlaqənin potensial imkanları nəzərdən keçirilmişdir.

Bu göstəricilər mürəkkəb xarakter daşıyır və yalnız bəzi hallarda əsaslı ola bilər, çünki nəzərdən keçirilən cəhətlərə az-az rast gəlinir. Vəziyyət strukturunun “geniş sahəsi” onların tematikləşməsinin deyil, ideyaya əsaslanan məzmununun funksiyasıdır. Tema əvvəlki diskursun “geniş sahəsi” ideyasına əsaslanan vahidlərin diskurs sahələrinin ləğvi üçün səciyyəvi məkan olmasa da, ləğvetmə qeyd olunmuş temaların vahidlərinin təsirinə məruz qalır (məs., ismi birləşmələrin və birləşdirmə bağlayıcıların azaldılması)

Yuxarıda göstərilənlər belə deməyə əsas verir ki, diskursun nə başlanğıc, nə də son sərhəd vahidləri “unit” ümumi ideyasına əsaslanan vahidləri, cümlələri şərh etməyə imkan yaratmasa da (vəziyyət, şərt, məqsəd), qeyd edilmiş Tema quruluşu ilə müşayiət olunur. Onu da qeyd edək ki, zaman göstəricisi cümlənin sonunda gəldikdə belə, sahə yaratmaq qabiliyyətinə malik olur.

[I] The aristocracy had already in the main adopted the “jumping-jesus” principle; though here and there one like Crum-who was an honourable – stood Starkly **languid** for that gambler’s **hizvana** which had been the summum bonum of the old “dandies” and of “the mashers” in the eighties.[II] But there was between the cousins another far less obvious antipathy – coming from the unseizable family resemblance, which each perhaps resented; or from some half-consciousness of that old feud persisting still between their branches of the clan, formed within them by odd words or half – hints dropped by their elders.

Təhlillərə keçməzdən əvvəl, onu da qeyd edək ki, aktual üzvlənmənin mürəkkəb cümləyə tətbiq edilməsi ilə bağlı hələ rus alimi V.Vinoqradov deyirdi ki, həm məlum, həm də yeni hissəsi müxtəlif cümlə üzvləri ilə ifadə oluna bilər. Geniş cümlələrdə onlar cümlə üzvlərinin bütöv qrupları ilə, mürəkkəb cümlələrdə isə bütöv cümlələr vasitəsilə özünü göstərə bilər. Göründüyü kimi, mürəkkəb cümlələrə tətbiq edilərkən aktual üzvlənmə komponentlərinin struktur sərhədləri böyüyür, tema və rema da ayrıca cümlələrlə ifadə olunur.[II] cümlədəki “The “artikli böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edir, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir. Özünü mətnə daxil olan cümlələr arasında birinci vasitə kimi göstərir. [II] cümlənin Teması kimi seçilən “that old feud” ifadəsini asanlıqla ayırmaq mümkündür, çünki məhz bu birləşmə özündən əvvəl işlənən kontekst quruluşuna xidmət edən “that” deyktik elementinin köməyi ilə deaktuallaşır və

“Geniş diskurs sahəsi” yaratmağa nail olur. Beləliklə, Temanı dəqiqləşdirilmiş Rema kimi adlandırmaq, məlumatı tema ilə dəqiqləşdirilmiş remanın cəminə bərabərləşdirmək olar. Bu hal istənilən dildə predikatların müəyyənləşməsində əsas çıxış nöqtəsi ola bilər¹. “The Earth’s biggest dustbin?” öçerkindən götürülmüş cümlələrə nəzər salaq: [1] A Satellite usually works for about 10-12 years.[2] Satellites which are broken are sometimes repaired by astronauts or sometimes they are brought back to Earth to be repaired. [3] Often, very old or broken satellites are left in space to orbit the Earth for a very long time.[4] This is very serious because some satellites use nuclear power and they can crash into each other.

Təhlil: Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, [2], [3], [4] cümlələr [1] cümləni yeniləyib, onun strukturunu təyin edir. Digər vahidlərə əsasən, Tema vəziyyəti ilə diskurs tutumunun ləğvi arasında əlaqə nəzərə çarpmır.

Beləliklə, ünsiyyət fonem ardıcılığı, heca növbələşməsi deyil, o daha mürəkkəb neyrofizioloji, psixo- və sosiolinqviistik proseslərin çulğalaşmasından törəyir². Danışq aktı dilin yeganə realizə imkanındırsa, burada baş verən fizioloji və psixoloji proseslər ani və öteri xarakter daşısa da, eyni zamanda, bu prosesdə hər dəfə təkrarlanan konstant əlamətlər var ki, bunlar baş verən danışq aktının arxasında dil sisteminin durmasından xəbər verir.

Ləğvetmə sahələrinin çoxluğu Tematik Proqressiyanın Diskurs yaratma imkanlarını çoxaldır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, əvəzliliklərin işlənməsi üçün mütləq mənə və ya mənalar əvvəlki cümlədən oxucuya tanış olmalıdır. Əks təqdirdə, əvəzliyin ifadə etdiyi mənə aydın olmayacaq.

Odur ki, əvəzliliklərin mətnyaratmada rolu cümlənin əvvəlində işlənən söz və ifadədən asılıdır. Bu əvəzliliklərin mətn yaratması üçün mütləq hər hansı bir makromətn olmalıdır. Bizim isə əvəzliyi hədəf seçməkdə məqsədimiz onun Temanı - məlumunu bildirməsidir.

O, yalnız sintaktik “donuq” deyil, dinamik (dəyişkən) funksiyanı da yerinə yetirir.

Aktuallaşmış cümlə üzvünün güclü və zəif mövqeləri, eyni zamanda, mətndə fikrin inkişafı prosesinə müxtəlif təsirlər göstərir. Aktuallaşmanın güclü mövqeyi qonşu cümlələrin bir-birinə ideal şəkildə qovuşmasına xidmət edir, çünki bu halda, adətən, əvvəlki cümlənin xəbərdən sonra işlənən, yəni ən son məqamda işlənən reması təbii şəkildə ondan sonra gələn qonşu cümlənin temasına çevrilir.

¹ Мельников Г.П. Синтаксический строй тюркских языков и позиции системной лингвистики.- Народы Азии и Африки. М., 1988 səh.51

² Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. B.,2003. Təhsil, NPM. s. 258.

“Bir saatdan sonra dostlar yığışdılar görüş yerinə. Burada söhbətin içərisində çözlənirdi xoş anlar və xatirələr.”

Bu cümlə tipində fikir öz inkişafını təbii şəkildə bir cümlədən o biri cümləyə ötürür. Rəmanın və təmanın bilavasitə yanaşı işlənməsi fikrin zəncirvarı inkişafına xidmət edir. Fikir hərəkətinin progressiyası o zaman zəifləyir ki, tema və rəmanın əlaqəsi distant olur. Belə ki, onların arasında başqa cümlə üzvü olur.

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində aktuallaşmanın güclü mövqeyi söz sırasının kəskin şəkildə pozulması nəticəsində əldə edilir. Atkinsonun fikrincə, mətnin yaranmasının daha mürəkkəb olan formaları ünsiyyətin xüsusi sinfini təşkil edir. Bu cür formalara, hər şeydən əvvəl, dialoq tipli mətnlər aiddir. Ünsiyyətin bu növünün xarakter xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu hallarda nitq rabitəsi prosesi iki insan arasında bölünmüş olur. Bunlardan biri sual, digəri isə bu suala cavab verir. Məqsədin yaranması mətnin məzmununu müəyyənləşdirən mərhələdir. Koqnitiv olaraq bu mərhələni mətnin ümumi subyektiv mənasının formalaşdırılması mərhələsi kimi xarakterizə etmək olar. Burada biz koqnitiv proseslərin psixoloji təsvirinin mərkəzi paradokslarından birinə yaxınlaşırıq.

İlk baxışda, istənilən fikir psixoloji təhlil üçün ən çox aydın və ən çox əldə olunan fenomendir. Lakin paradoks, bu mülahizənin doğru olmasındadır. Fikir mətnin ideyası, psixoloji baxımdan, demək olar ki, verbəlləşmə üçün ən çətin hesab olunan koqnitiv hadisədir və indiyə qədər də koqnitologiyada ən az öyrənilmiş sahə olaraq qalır.

Bilirik ki, mətnin əsasında duran fikir, ideya yaygın, çətin formulə edilə bilən koqnitiv qurumdur, lakin mətnin proqramını məhz o müəyyənləşdirir. Mətn anlamının formalaşmasının bu mürəkkəb prosesi, yəni aydın olmayan fikrin nitq məlumatlarının aydın və geniş nitq xəbərləri zəncirinə çevrilməsi xüsusi olaraq tədqiq edilməlidir.

İş burasındadır ki, bu prosesin dərk edilməsini və onun üzərində nəzarəti bir-birindən ayırmaq çətinidir. Məxsusi şüurlu fikrin axınına şüurlu surətdə nəzarət etmək və eyni zamanda, fikirləşməyi davam etdirmək çox çətinidir və məhz bu məqam mətn şərhinin formalaşdırılmasının başlanğıc mərhələsi kimi koqnitiv proseslərin təsviri üçün daha bir çətinlik yaradır. Buna nümunə olaraq, Vursburq məktəbinin – mətni xüsusi tədqiqat predmetinə çevirən psixoloqların apardığı psixoloji tədqiqatlarını göstərmək olar. Bu psixoloqlara XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşamış alman tədqiqatçılarının bir qrupunu – Kulpeni, Axı, Messeri, Bülleri və b.ə. aid etmək olar. Bu məktəbin nümayəndələri belə hesab edirdilər ki, eksperimentləri yüksək ixtisaslı və məsuliyyətli mütəxəssislər, psixoloq-dosent və professorlar apardıqları üçün

nəticələr kifayət qədər həqiqi olacaqdır.

Məlum olduğu kimi, bu tədqiqatların nəticələri paradoksal olmuşdur. Bütün sınaqdan keçirilən şəxslərin yekdil olaraq bəyan etdiyi kimi, fikrin meydana çıxması aktı hissiyyat obrazları və sözlər olmadan da baş verə bilər. Təklif edilmiş frazaları qəbul edən şəxslərdə hissiyyat obrazları yaranmırdı, lakin bunların müşahidə olunduğu hallarda isə, sınaqdan keçirilən şəxslər fikirdən ayrılırlar. Eyni zamanda göstərilir ki, mənanın başa düşülməsi üçün hər hansı sözlə formulə edilməsi zəruri olaraq tələb edilmir. Bu da fikir aktının nə hissi, nə də sözlə ifadə edilmə xarakteri daşımayan akt kimi səciyyələndirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Buna bənzər olan nəticələr Vursburq məktəbi nümayəndələrinin digər təcrübələrində də alınmışdı. Belə təcrübələr məntiqi münasibətlərin anlaşılmasının (hissə-tam, tam-hissə, cins-növ, növ-cins və s.) tipindən və ya müvafiq münasibətlərin seçilməsindən ibarət olmuşdur. Bu halda da hissi (obrazlı) və verbal komponentlər iştirak etməyə bilərdi. Təcrübə apararı şəxslərin güman etdiyi kimi, onlar məntiqi münasibətlərin anlaşılmasında həlledici rol oynayırlar. Beləliklə, bu seriyadan olan təcrübələr də idrakın obrazsız və sözsüz xarakterdə olması nəticəsinə gətirib çıxarmışdır.

Mətnin idraki təhlilinin elmi cəhətdən tədqiq edilməsinə doğru əhəmiyyətli dönüş Atkinson tərəfindən edilmişdir. Məhz o, mətnin hazır qurum kimi anlaşılması kimi ənənəvi baxışları alt-üst etmişdir. Bu ənənəvi baxışlara görə mətn sanki nitqdə yalnız təcəssüm etdirilir .

Mətnin yaradılması prosesində fərdin həm psixi, həm də kommunikativ fəaliyyəti öz əksini tapır. Mətn kommunikativ vahid kimi müəyyən koqnitiv informasiyaya malikdir və həmin informasiyanın mətni qəbul edənə ötürülməsi mətnin funksiyasına aiddir. R.S. Atkinson belə bir tezis formulə etmişdir ki, mətn təcəssüm etdirilmir, əksinə, sözlərlə yerinə yetirilir, söz və ya nitq vasitəsilə formalaşdırılır. Bu müddəə ondan hasil olurdu ki, aydın olmayan fikrin aydın mətnə çevrilməsi çox mürəkkəb prosesdir¹.

Eyni zamanda, mətnin tərkibində komponentlərin bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Buradan təbii olaraq belə çıxır ki, eyni cümlə modelinə mətn tərkibində və tərkibdən kənarında müxtəlif cür yanaşmaq lazımdır.

Dünya haqqında olan bilgilerimizlə yanaşı, mətnin sosial konteksti, yaddaşda olan informasiyanın bildirilməsi bacarığı, mətni planlaşdırmaq, idarə etmək və digər cəhətlər də müəyyən rol oynayıır. Bu zaman mövcud bilik

¹ Atkinson R.C, Shiffrin R.M. Human memory. A proposed system and its control processes, in K.H.Spence and J.T.Spence (Eds) The psychology of learning and motivation, Vol 1, New York; Academic Press. 1968 pp. 91-100

formalarının biri o birindən daha çox əhəmiyyət kəsb etmir. Onlardan heç birinə açıq-aşkar üstünlük verilmir. Yalnız qarşılıqlı əlaqə vasitələrinin öyrənilməsi, bütün biliklərin səfərbər olunması dil kommunikasiyasının mahiyyətini başa düşməyə kömək edir, gündəlik həyatda işlənən dil təcrübəsi ilə həyata keçirilən semantik nəticələrin təbiətinin aydınlaşdırılmasını şərtləndirir.

Mətnin informativ potensialının genişləndirilməsi həm də mətnin izahı üçün zəruri olan tamamlayıcı informasiyanın bütün kompleksini daxil edən informasiya bölgüsü prosesində də baş verir.

Diskursun narrativ və qeyri-narrativ formaları bir-birindən tam təcrid olunmuş şəkildə az təsadüf olunan xüsusi mətnləri əhatə edir. Məsələn, sənəd formaları (ərizə, arayış və s.) informasiyanın nəqli formasında olur. Lakin ədəbi mətnlərdə nəqlətmənin dialoqa, dialoqun nəqlətməyə keçməsi çox təsadüf olunan haldır.

F.Veysəlli “Dilçiliyin əsasları” kitabında mətnin sərhədlərinin müəyyənlişməsi barədə yazır. “Əslində bu, o qədər geniş sahədir ki, bütün abzas, periyod və mürəkkəb cümlələrə vahid ad altında birləşdirmək olduqca çətin məsələdir. Dil strukturunun aşağı səviyyələrində müəyyən dəqiqlik vardır. Fonem, morfem, leksem terminləri çox konkret və aydındır. Ancaq mürəkkəb sintaktik bütövlərin ardıcılığı həm də mətn yaradır. Diskursu konkret bir məqamda verilmiş mövzu ilə bağlı şifahi performans hesab etsək, yenə də sərhədlər dəqiq müəyyənlişməmiş qalır”¹.

Bütün bu deyilənlərin işığında belə bir sintaktik perspektiv diqqəti cəlb edir. Ayrıca cümləni melodik vahid kimi götürmək lazımdır. Koloritli ifadələr, obrazların spesifik xarakterləri narrativ diskursun performansları və registrlərin mütəmadi ardıcılıqları ilə birləşərək, kontekstin təsir gücünü artırır. Diskurs performanslarının işlənmə amplitudları tematik proqressiyanı daha məqsədyönlü edir.

Beləliklə, aydın olur ki, mətn böyük anlayışdır. İstənilən diskurs mətnidir, lakin istənilən mətn diskurs deyildir. Onların arasındakı fərqlər aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: 1. Diskurs praqmatikdir, mətn linqvistik kateqoriyadır. 2. Diskurs prosesin kateqoriyasıdır, mətn nəticə kateqoriyasıdır. 3. Diskurs abstrakt konstruksiyadır, mətn aktualizasiyadır. Freym modeli insan yaddaşının psixoloji modelini ifadə edir. M. Minskinin freym nəzəriyyəsinin əsasında da bu dayanır. Bu da yaddaşın konkret konseptual obyektinə və ya xaricdən alınan informasiyaya əsaslanan yaddaşdakı freymlərin tutuşdurulması əsasında qavramaya söykənir. Sonradan dilçilikdə Ç. Filmor bu məsələyə

¹ Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları “Mütərcim”, Bakı-2013, s. 85

qayıtmış və onu belə şərh etmişdir. Onun fikrincə, hər biri ayrıca mənaya malik olan sözlər bir qrup yarada bilər. Bütün hallarda bu qrupun hər bir üzvünü dərk etmək üçün bu qrupun bütün üzvlərinin mənasını bilmək lazımdır. Onlar qarşılıqlı şəkildə motivləşir, biliyin xüsusi qaydaya malik konstruksiyaları ilə strukturlaşır. Ç. Filmor bütövlükdə bunları freym adlandırır. Belə freymlər biliyin xüsusi təşkilidir. O, freym terminindən başqa, ssenari, skript, situativ model, sxem və s. terminlərdən də istifadə edir. Koqnitiv dilçilikdə freym abstrakt obrazın modelidir. Bu mənada, süni intellekt sahəsində freym tədqiqinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Buna görə də müasir koqnitiv dilçilikdə freym tədqiqatlarına geniş yer verilir. Bu məsələ koqnitiv dilçiliyin, psixolinqvistikanın, tətbiqi dilçiliyin, psixologiyanın prioritet tədqiqat sahələrindən biridir. Linqvistikada bu məsələnin kommunikasiya ilə bağlı tərəfləri öyrənilir. Məndə artıq daxil olmuş obyekt daha sonra öz adı ilə (müəyyən artikllə birgə) və yaxud onun formal substitutu vasitəsilə xatırlana bilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, insan yalnız müəyyən həcmdə məlumatı yaddaşda saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Digər tərəfdən isə danışanla dinləyənin “ümumi semantik bazaya” malik olması kommunikativ aktın uğurlu olmasının şərtlərindən biridir ¹.

T. Van Deyk freym termini ilə yanaşı olaraq, biliyin situasiya modelini irəli sürür. Onun fikrincə, biz mətni o vaxt qavrayırıq ki, situasiyanı anlayırıq; bu, xüsusilə sosial fəaliyyət sahəsinə aiddir². C. Lakoff və T. Conson qeyd edirlər ki, metaforalar hələ insanların linqvistik duyuma qədərki təsəvvüründə - şüurunda dərin kök salmışdır. Onların fikrincə, insanların konseptual sistemi metaforikdir; hətta biz özümüz də hiss etmədən gündə çoxlu sayda metaforalardan istifadə edirik, yəni metaforikləşmə dünyanı dərk etmə xüsusiyyətlərindən biridir. Bu da obraz-assosasiya səviyyəsində həyata keçir; mənanın motivləşməsi, daha doğrusu, onun metaforik düşünülməsi yeni strukturun-freym, prototopik situasiya və ssenarini ifadə edir. C. Lakoff və T. Consonun qeyd etdiyi kimi, metaforiklik insan təfəkkürünün ayrılmaz tərkib hissəsidir. Hər bir mədəniyyət daşıyıcısında etnik xüsusiyyətləri özündə təəcəssüm etdirən metaforalara rast gəlinir.

Hər iki dildə tədqiqatla bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Müvafiq diskurs strategiyalarından istifadə zamanı deyktik ifadələrin rolu danılmazdır. Bununla belə, Azərbaycan dilində bu göstəricilər sabit şəkildə işlənmiş, onların təzahürləri daimi deyildir, müxtəlif üslubi

¹ Minsky Marvin. A Frame work for representing knowledge. In Patrick Henry Winston (ed). The psychology of computer Vision. McGraw – Hill. New York (USA) 1975

² Ван Дейк Т.А. Язык, познания, коммуникация. М: 1989, с.71

xüsusiyyətlərdən asılıdır, fakültativdir. İngilis deyxsisisi şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri və zamanla ifadə olunur.

2. Hər iki dildə tematik progressiyanın diskurs yaratması zamanı ləğvətmələrə birdən daha çox cümlənin işləndiyi diskurslarda rast gəlinir, bir çox hallarda bu hadisə dərhal baş verir. Hər hansı bir bağlayıcının və ya budaq cümlənin tutum ləğvi səciyyəvi olaraq Temada baş verir.

3. Hər iki dildə çox vaxt zamanın və modallığın davamlı olması əvvəldə qeyd olunmuş şərti qoruyub saxlayır. Onu da qeyd edək ki, zaman göstəricisi cümlənin sonunda gəldikdə belə, sahə yaratmaq qabiliyyətinə malik olur.

4. İngilis dilində cümlələr söyləndiyi zaman cümlə daxilində fasilə edilərsə, söyləmin mənası dəyişir. Cümlə daxilində olan fasilə mətn daxilində dəyişir, bu dəyişmə sonrakı cümlələrin və ya söyləmin məzmununu formalaşdırır.

5. Hər iki dildə diskursda universal konseptin təqdim olunmasında istifadə edilən linqvistik və ritorik vasitələrin rolu danılmazdır.

6. İngilis dilində əvəzliyin mətn yaranmasında əsas vəzifələrindən biri onun dinamikliyi, mətn daxilində daim hərəkət etməsidir. Mətnlərdə əvəzliliklərin yığcamlığı həm ingilis, həm də Azərbaycan mətnlərində onların tez-tez işlədilməsini şərtləndirir. Əvəzliliklər mətnlərdə təkrarlandıqca, onların göstərdikləri hadisə, proses mətn daxilində irəliləyir və inkişaf edir və bu halda da onlar mətnyaratmada əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirir.

7. Ritorik vəziyyət bağlayıcıları mövqe baxımından yerli xarakter daşımır, lakin rematik budaq cümlələri buna meyillidir.

8. Tematik və Rematik vəziyyət bağlayıcıları və tematik budaq cümlələr, adətən, yerli xarakter daşımır, lakin bəzi hallarda bu daha uzun müddət davam edir.

9. İngilis dilində bağlayıcının növü Temanın yerləşdirilməsinə mane olmur. Eyni zamanda, bu, o demək deyildir ki, bağlayıcının görünüşü geniş diskurs sahəsinin göstəricisinə çevriləcəkdir.

10. Hər iki dildə diskurs praqmatikdir, mətn linqvistik kateqoriyadır. Diskurs prosesin kateqoriyasıdır, mətn nəticə kateqoriyasıdır. Diskurs abstrakt konstruksiyadır, mətn aktualizasiyadır.

11. Hər iki dildə metaforanın semantikasi dilin səthini idrak sahəsi ilə birləşdirən interaktiv mexanizmdir.

12. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində həm tema, həm də rema öz tərkibində cümlənin daimi sintaktik üzvlərini saxlamır, onların tərkibi daimi deyil. Temanı dəqiqləşdirilmiş Rema kimi adlandırmaq olar.

13. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində cümlənin tərkibinə daxil olan, onu təşkil edən elementlər sözlərdir. Bu sözlər həm də dilin leksik

sisteminin vahidləridir. Onların hər birinin semantikasi vardır. Bu baxımdan Tematik proqressiyanın diskursyaratma imkanları fərqli xarakter daşıyır. Bununla bağlı olaraq, ləğvətmə sahələrində müxtəliflik (fərqlilik) istisna olunmur.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. The role of Communicative Competence in Foreign Language Teaching. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun elmi-metodiki jurnalı Bakı, №3 2015 Beynəlxalq konfrans, s. 42-46.

2. Cümlənin aktual üzvlənməsində formal qrammatik elementlərin rolu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu Filologiya Məsələləri jurnalı, Bakı, 2016, №3, s.62-67

3. Müasir dilçilikdə diskursa aid bəzi qeydlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu Filologiya Məsələləri jurnalı, Bakı, 2016, №4 s.271-275

4. An overview of the National Curriculum Development Process for Azerbaijan. International Educational Conference in Dubai 2016 , January, p.13-26.

5. Müasir dilçilikdə diskursla bağlı mövcud elmi-nəzəri müddəalara dair. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu Filologiya Məsələləri jurnalı, Bakı, 2017, №1, s. 34-38.

6. Deyktik ifadələrin kateqoriyalarına dair. BDU Dil və Ədəbiyyat jurnalı Bakı, 2017, № 1, s.68-70

7. О некоторых вопросах текста. International conference on Current Issues in cognitive and applied linguistics.20- 21X 2016 Bakı, s. 40-42.

8. To Study Discourse. Украина. Киев. Мова I культура. Выпуск 19 IV том (184). стр 344-350

9. Дискурс и коммуникативная компетенция. ADPU Ali məktəb müəllimlərinin I forumu Materiallar tezis, Bakı 2017, s.71-73.

**Тематическая прогрессия и образования дискурса
(на основе английских и Азербайджанских материалов)**

РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертационная работа посвящена исследованию тематическую прогрессию и образованию дискурса.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы. Во введении обосновывается актуальность темы, определяется цель и задача исследования, отмечается новизна, теоретическая и практическая значимость диссертации, излагается основное положение, выносимое на защиту.

В первой главе – «К вопросу дискурса на филологическом уровне говорится о дейксисе и дискурсивной парадигме, о идеи ученых. Во второй главе – «возможности дискурса в образовании тематической прогрессии» посвящена к тексту, природе темы.

В заключении обобщаются основные результаты и выводы исследования .

Aliyeva Elmira Eyyub

**Thematic progression and discourse creation
(on the basis of English and Azerbaijani materials)**

SUMMARY

The thesis consists of the introduction, two chapters, a conclusion, the list of used literature are included into dissertation.

The “Introduction” comprises the urgency of the theme, its scientific novelty, theoretical and practical significance as well goals and tasks of the research.

The first chapter of the thesis called “On discourse in the filological level” is spoken about the deictic, discourse paradigm, views of scientists on this field.

The second chapter of the thesis called “Thematic progression and its discourse creating opportunities” is about the nature of theme boundaries.

Basic results are summarized in the conclusion of the dissertation.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ЭЛЬМИРА ЭЙЮБ кызы АЛИЕВА

**ТЕМАТИЧЕСКАЯ ПРОГРЕССИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ
ДИСКУРСА**
(на основе английских и Азербайджанских материалов)

5704.01– Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора филологии

БАКУ-2017